

<https://doi.org/10.62837/2025.4.9>

SƏBİNƏ NAMİK QIZI ƏLİYEVƏ

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

email: sebineeliyeva2014@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ “DİVANI LÜĞƏT-İT-TÜRK” ƏSƏRİ ARASINDA ORTAQLIQ TƏŞKİL EDƏN SADƏ İSİMLƏR

Açar sözlər: “Divani lüğət-it-türk, isim, sadə isimlər, eynilik.

Ключевые слова: «Дивани-турецкий словарь», существительное, простые существительные, идентичность.

Key words: "Diwani lughat-it-Turk", noun, simple nouns, identity.

Dahi filoloq, dilçi, türk ruhunun tərcumanı, türkologiya elminin banisi olan Mahmud Kaşğarının həyatı haqqında çox geniş məlumatlarımız olmasa da onun “Divani lüğət-it-türk” əsəri uzun illər dilçilərin, türkoloqların maraq dairəsində olmuş, bu əsər günümüzdə də dilçi alimlər tərəfindən tədqiqata cəlb edilərək aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsəri həm məzmun, həm həcm, həm də yazılma tarixi baxımından türkologiya elminin həm ən qədim, həm də ən qiymətli əsəridir desək yanılmarıq. Türk dünyasının əvəzolunmaz abidəsi olan bu əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, nəşri, filologiyanın elmi dövriyyəsinə daxil edilməsi, istər geniş oxucu kütləsinə, istərsə də ziyalılara çatdırılması ölkəmizin elmi-mədəni həyatında mühüm hadisə kimi qiymətləndirilmişdir.

Bu əsərin əsas əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri min il bundan əvvəlki Azərbaycan dilini, mədəniyyət və tariximizin ən başlıca mənbəyi kimi elm sahəsində yeni istiqamətlər və üfüqlər açmış, daha şəxəli və dərin tədqiqatlar aparmağa kömək olmuşdur.

M. Kaşğarının addım-addım türk dünyasını gəzərək qələmə aldığı “Divani lüğət-it-türk” əsəri, daha dəqiq desək, ensiklopediyası türk əsilli xalqların ləhcələri, dil xüsusiyyətləri, milli və mədəni varlıqları və qələmə alındığı dövrün yazı qaydaları və qrammatikasını əks etdirməsi baxımından olduqca dəyərli əsərdir. “Divan” ərəb dilində qələmə alınmış, qrammatik məlumatları, sözlüyü ərəb leksikoqrafiyasının prinsiplərinə uyğun olaraq qurulmuşdur.

Bu əsər yalnız lüğət deyil, türk soylu tayfaların yayılma arealı, yaşam tərz, mifologiyası, tarixini, mədəniyyətini və s. öyrənmək üçün ən dəyərli mənbədir desək yanılmarıq. M. Kaşğari türk olmağı ilə öyünmüş bu adın onlara Allah tərəfindən verilmiş olduğuna və onun üstünlüyünə inanmışdır. Bununla yanaşı o, türk dilinin ən az ərəb dili qədər zəngin olduğunu vurğulayaraq “Divan”ın girişində türk dilinin ərəb

dili ilə birlikdə “qoşulu yarışan at” kimi hərəkət etdiyini qeyd edir [3, 54]. Böyük türkoloq, türk dillərinin, mədəniyyətinin, söz varlığının zənginliyi də nümayiş etdirir.

Qeyd edək edək ki, əsərdə türk sözü hörmət, böyüklərə ehtiram, mərd, igid xüsusiyyətlərə malik bir boyun adıdır. Bununla yanaşı türk sözü “güc” və “gənc” mənalarını da bildirir [3, 170]. Tədqiqatlarımız əsasın da deyə bilərik ki, Kaşğariyə görə, iyirmi qəbilədən ibarət olan türklər nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsdən qaynaqlanır. Eyni zamanda müəllif bildirir ki, bu adı onlara Tanrı verir.

Əsərin müasir türk dilləri üçün əhəmiyyəti saymaqla bitməyəcək qədər çoxdur. Lakin təəssüf hissi ilə bildirməliyik ki, bu “Divan”dan indiki və gələcək nəsə iki mühüm səbəbdən yararlanmaq çətinlik törədir. Əvvəla, əsər türk-ərəb lüğətidir bu səbəbdən türk sözlərinin təsviri və izahı ərəb dilində təqdim olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq ərəb dilini mükəmməl səviyyədə bilməyənlərin bu lüğətdən faydalanması qeyri-mümkündür. Digər tərəfdən isə bu mənbədən istifadə etmək üçün yalnız ərəb dilini mükəmməl bilmək də kifayət etmir. Daha dəqiq desək, istifadə olunmuş üsul da ərəb dilinin xüsusiyyətlərinə aid olduğundan tələb olunan sözü əlifba sırası ilə tapmaq da mümkün deyildir. Burada ərəb sözlərinin qruplaşdırılmasına əsasən axtarış vermək olur. Bu kimi problem nəzərə alındığından əsər müasir Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

Kaşğarının bu dəyərli “Divan”ı ilə bağlı bir çox türk dilçiləri çoxsaylı tədqiqat işləri aparmışlar. Müasir dövrümüzdə də əsərlə bağlı araşdırmalar davam etməkdədir. Əsərin bizə görə ən maraqlı tərəfi türk dillərinin kökünü, tarixi variantının öyrənilməsində əvəzsiz rola malik olmasıdır [3, 95].

Əsərlə bağlı Azərbaycan dilçiləri də bir çox tədqiqatlar aparmış, əsərin dilimizin tarixi qatlarının öyrənilməsindəki əhəmiyyəti dəfələrlə vurğulanmışdır. Aparılan tədqiqatlar müxtəlif şaxəli olması ilə diqqətə layiqdir. Qeyd etməliyik ki, müasir dövrümüzdə də dilçilərimiz “Divan”la bağlı araşdırmalarını davam etməkdədir.

Qədim türk yazılı abidələrində isimlər istər xarici, istərsə də yerli türkoloqlar tərəfindən xüsusi tədqiqat obyektinə kimi araşdırılmışdır. Kaşğarının “Divan”ında isə isimlə bağlı araşdırmalar bir qədər sonrakı dövürləri əhatə edir. “Divan”da nitq hissələrinin hər biri istisnasız olaraq o cümlədən də isimlər geniş formada təmsil olunmuşdur. Ramiz Əskərin tədqiqatlarına əsasən qeyd edə bilərik ki, “Divan”ın Azərbaycan dilinə tərcüməsində verilmiş 7796 maddənin yarısından çoxu adların payına düşür [2, 141].

Əsərdəki sadə isimlərlə bağlı tədqiqatımıza əsasən deyə bilərik ki, müəllif türk dilindəki heca məsələsinə ərəb qrammatikasına uyğun olaraq hərflər prizmasından yanaşmışdır. O, türk dilində sözlərin iki hərflili (bir hecalı) və ya üç hərflili (iki hecalı) olduğunu qeyd edir. Məsələn: at (bir hecalı), azuk=azuqə (iki hecalı).

Tədqiqatlarımıza əsasən qeyd edə bilərik ki, “Divan” da dörd hərflili sadə isimlər də vardır. Məsələn: çağmur=səğlam, yağmur=yağış.

Bununla yanaşı əsərdə beş, altı və nəhayət yeddi hərfli sadə isimlərin də yer aldığını qeyd etməliyik. Beş hərfli sadə sözlər üç hecalıdır. Məsələn: **kuruğşak** sözünə nəzər yetirək bu söz “Divan”da qursaq, mədə və kaftanın iki ətəyindən biri mənasında istifadə edilmişdir. Altı hərfli isə dörd hecalı ola bilər. Altı hərfliyədən isə **kudhurğun** sözünü nümunə kimi göstərə bilərik bu söz quyruqaltı və quşqun mənalarında istifadə edilmişdir.

Nəhayət sadə isimlərdən danışarkən burda yeddi hərfli sözlərdən də istifadə olunduğunu qeyd etmək yerinə düşər. Lakin onu da vurğulamalıyıq ki, “Divan”da yeddi hərfli sadə isimlərin sayı olduqca azdır. Məsələn: yeddi hərfli (faktiki olaraq üç hecalı, səkkiz hərfli) **zarğunçmud** sözünü misal göstərə bilərik ki, bu söz bir növ ətirli dağ reyhanı mənasında istifadə olunur [1, 43].

Belə ki, “Divan”da bir, iki hecalı sadə isimlər say etibarı ilə olduqca çoxdur. Bu tipli isimlərin struktur və qəlibləri haqqında Ramiz Əskər ətraflı məlumat vermişdir. O, lüğətdəki sadə isimlərin struktur qəlibini on səkkiz formasını qeyd edir.

Lüğətdə sözlərdəki hecaların sayı artdıqca təbii ki, struktur variasiyaları da müvafiq olaraq çoxalır. Onu da deməliyik ki, əsərdə üç hecalı isimlərin sayı olduqca çoxdur lakin onların bir çoxunun sadə isim olub olmaması şübhə doğurur. “Divan”da dörd, beş və daha çox hecalı sadə isimlərə isə rast gəlinmir.

Qeyd etməliyik ki, “Divan”da verilən isimlər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəbdir. Bu da müasir Azərbaycan dili ilə səsləşir. Bildiyimiz kimi yalnız bir kökdən ibarət olan, şəkilçi qəbul etməyən, məhfum və əşyaların adlarını bildirən isimlərə sadə isimlər deyilir. “Divan”da verilən isimlər iki, üç və bəzən dörd hecadan ibarətdir. Divanda bir kökdən ibarət olan və bir, iki hecalı sadə isimlər say etibarı ilə üstünlük təşkil edir. Məsələn: **əs, at ər, ot** və s [5, 77]. kimi isimlər bu qəbildəndir.

Müasir Azərbaycan dilinə nəzər yetirsək bir kökdən ibarət olan isimlərin bir çoxunun “Divan”da istifadə olunan bir köklü sadə isimlərlə ortaqlıq təşkil etdiyini deyə bilərik. Məsələn: yuxarıda qeyd etdiyimiz **ot** və **at** sözləri bu qəbildəndir. Hansı ki, istər Kaşğarının “Divan”ında, istərsə də çağdaş Azərbaycan dilində eyni mənada istifadə olunur. **Ər** sözü isə “Divan”da igid mənasında istifadə olunur. Uzun illər dilimizdə bu mənada istifadə olunan **ər** sözü müasir dilimizdə həmin mənada istifadə edilmir.

“Divan”da müasir dilimizlə ortaqlıq təşkil edən sözlərin tədqiqi zamanı hər fərqi ilə müasir dövrdən fərqlənən sözlərin də az olmadığını müşahidə etdik. Məsələn **təmür, əv, suv** sözlərini nəzərdən keçirək. Belə ki, bu sözləri oxuduqda mənaları bizə aydın olsa da görürük ki, müasir dövrümüzdə bu sözlər eyni mənada daşısalar da fərqli formada yazılır. Daha dəqiq desək, müasir dövrümüzdə **təmür** yox **dəmir**, **əv** yox **ev**, **suv** yox **su** formasında yazılır və tələffüz edilir.

Əsərdə mücərrəd mənalı sadə isimlər də say etibarı ilə az deyildir. Bu sözlər arasından da müasir Azərbaycan dili ilə uyğunluq təşkil edən sözlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Lakin burda da müəyyən hərf fərqləri ilə qarşılaşırıq. Məsələn

“Divan”da verilən **umunc** sözünü misal göstərə bilərik. Bu söz çağdaş dilimizdə ümid, ümid etmə mənalarında istifadə olunur.

Sadə isimlərin tədqiqi zamanı müasir Azərbaycan dili ilə olduğu kimi eynilik təşkil edən sözlərin də az olmadığını müşahidə etdik. **Ana, ata, oba, arı** və s [2, 76]. kimi sözlər müasir Azərbaycan dilində də eyni formada yazılaraq “Divan”da istifadə olunduğu mənada istifadə edilir.

“Divan”da istifadə edilən isimlər yalnız bir köklü isimlər olmayıb, kəmiyyət şəkilçili sadə isimlərə də yer verilmişdir. Bildiyimiz kimi kəmiyyət kateqoriyası usmə aid olan morfoloji kateqoriyalardan biridir. Qeyd etməliyik ki, müasir dövrümüzdəki -lar, -lər cəm şəkilçilərindən əlavə fərqli cəm şəkilçilərindən də istifadə olunub. Doğrudur, bu cəm şəkilçilərinin bəziləri müasir dialektlərimizdə istifadə olunsada biz ədəbi dilə uyğun olan -lar, -lər şəkilçiləri ilə cəmlənən sadə isimləri nəzərdən keçirək: **ər+lər, arvad+lar** və s [2, 77]. kimi sözləri qeyd edə bilərik.

Bütün bunlarla yanaşı “Divan”da müxtəlif mənə kateqoriyalarına aid olan sadə isimlər vardır ki, müasir dilimizlə səsləşir. Səma cisimlərinin adlarına nəzər yetirsək burada **Ay** sözünün bugün də eyni formada istifadə olunduğunu deyə bilərik. Bundan əlavə **yulduz** sözü ilə də qarşılaşırıq hansı ki, müasir dövrümüzdə ulduz formasında istifadə edilsə də uzun illər dilimizdə yulduz şəklində olmuşdur.

Tədqiqatlarımıza əsasən deyə bilərik ki, sadə isimlərdə ən az dəyişiklik insan anatomiyası və fiziologiya ilə bağlı olan sözlərdə təsadüf edilir. Məsələn: **sol əlig=sol əl, göz=göz, yüz=üz, bilək=bilək, kulak=qulaq** və s [6, 37]. Gördüyümüz kimi insan anatomiyası ilə bağlı sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti çox az dəyişikliyə uğrayaraq bugünkü dilimizdə də istifadə edilir.

Ev heyvanlarının adaları ilə bağlı sadə isimlərə nəzər yetirsək burda da hər fərqi ilə müasir Azərbaycan dilindən fəqlənən sözlərin üstünlük təşkil etdiyini görürük. Məsələn: **tay= day, dayça, koç=qoç, oğlak=oğlaq** kimi sözlərə nəzər yetirsək görürük ki, bu sözlər də müasir dilimizdən çox fərqlənir. Yalnız müəyyən hər fərqi ilə çağdaş dilimizdən ayrılır.

Eyni hal bitki adları ilə bağlı olan sözlərdə də müşahidə olunur. **Yığac=ağac, çəçək=çiçək, buğday=buğda** kimi sözlər hər fərqi ilə müasir dövrümüzdən fərqlənir. Lakin “Divan”da bu sözləri oxuduqda onları rahatlıqla başa düşmək mümkündür. Bitki adlarını ifadə edən sözləri nəzərdən keçirdiyimiz zaman burda arpa sözü ilə qarşılaşdıq. Qeyd etməliyik ki, bu söz çağdaş dilimizdə də eyni formada istifadə edilir.

Lüğətin hərbi leksikası ilə bağlı sözlərə nəzər yetirdiyimiz zaman deyə bilərik ki, burda bir çox sözlər müasir dilimizlə uyğunluq təşkil etmir. Fikrimizcə, bu hal tarixi, ictimai və siyasi dövrün sürətli dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq baş vermişdir. Lakin **bayrak=bayraq, kılıç=qılınc** kimi sözlərdə müasir dilimizə yaxınlıq vardır.

Yemək, ərzaq adları ilə bağlı sözlərin də əksəriyyəti çağdaş dövrdə çox az fərqlərlə istifadə olunmaqdadır. Bu kimi sözlərə **yuğa=yuxa, lavaş, yağ=yağ, sirkə=sirkə, kurut=qurut** və s. [4, 121]. kimi sözləri misal gətirə bilərik. Bu qəbildən olan sözlər say etibarı ilə kifayət qədər çoxdur. Daha dəqiq desək, ərzaq adlarını ifadə edən sözlərin bir çoxu müasir Azərbaycan dili ilə eynilik təşkil edir. Bəziləri isə müəyyən hərf fərqi ilə çağdaş dilimizdən ayrılır. Lakin bu tipli sözləri də rahatlıqla başa düşmək mümkündür.

Xülasə, M. Kaşğarının divanında verilən sadə isimlərin bir çoxu dilimizlə eynilik təşkil etsə də hərf fərqi ilə müasir Azərbaycan dilindən fərqlənən sözlər daha çox üstünlük təşkil edir. Fikrimizcə, bu sözlər tarixən Azərbaycan dilində uzun illər “Divan”da əks olunduğu şəkildə istifadə edilmiş, tarixi, ictimai-siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq bugünkü formada istifadə olunmağa başlanılmışdır.

Müasir dilçiliyin keçdiyi inkişaf yolunun tədqiq edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətli olan bu kimi araşdırmalar həm dilçilik, həm də dil tarixi üçün zəngin faktlar verir. “Divani lüğət-it-türk” əsəri ilə bağlı demək olar ki, aparılan araşdırmalar hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu kimi araşdırmalar elmi nəzəriyyələrin daha da dəqiqləşməsinə və gələcək tədqiqatların əhatəsini genişləndirməyə istiqamət verən tədqiqat kimi olduqca əhəmiyyətlidir.

Kaşğarının bu əsəri mədəni dəyərlərə çox böyük bir ehtiramdır. Bir sözlə bu lüğət türk dillərinə aid əlimizə gəlib çatan ilk mənbə kimi çox dəyərlidir. M. Kaşğarının adı və bizlərə ərməğan etdiyi qiymətli “Divani lüğət-it-türk” əsəri min il sonra yaşayır və bundan sonra da minlərcə il yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri. – Bakı: MBM. 2008, s. 432.
2. Əskər R. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri üzrə bibliografik və qrammatik göstərici. – Bakı: MBM. 2008, s. 192.
3. Əzizov, E. M. Kaşğari lüğəti və XI əsrin türk dialektləri. Söz xəzinəsi. Bakı. Maarif. 1995, s. 163.
4. Hüseynova M. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. 2022, s. 274.
5. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-Türk I cild. Bakı. Elm və təhsil. 2024, s. 544.
6. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-Türk. II cild. Bakı. Ozan. 2006, s. 400.

XÜLASƏ

Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsəri bütün dövrlərdə türk dillərinin tədqiqi, öyrənilməsi və tarixi qatlarının araşdırılması baxımından ən vacib mənbələrdən biri olmuşdur. Çağdaş Azərbaycan dilində aparılan araşdırmalarda da

bu əsər öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Müasir araşdırmalar əsasən “Divan”da verilən sözlərin çağdaş dilimizlə uyğunluğu baxımından tədqiq edilməsi istiqamətindədir. Bizim məqaləmizdə isə sadə isimlərin çağdaş Azərbaycan dili ilə uyğunluğu araşdırılmış, eynilik təşkil edən sözlər seçilərək məqalədə əks olunmuşdur. “Divan”ın bu istiqamətdə tədqiq edilməsi müasir dilimizin tarixi qatları, leksikası və morfologiyasının öyrənilməsi və müasir dövrümüzlə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi baxımından dəyərlidir.

САБИНА НАМИК АЛИЕВА

**ПРОСТЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ИМЕЮЩИЕ ОБЩИЕ
ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СОВРЕМЕННЫМ АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ
ЯЗЫКОМ И «ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ-ТУРК»**

РЕЗЮМЕ

«Словарь Дивани-ит-Турецкий» Махмуда Кашгари был одним из важнейших источников для изучения, изучения и исторических пластов тюркских языков на протяжении всей истории. Данная работа сохраняет свою актуальность в исследованиях, проводимых в области современного азербайджанского языка. Современные исследования в основном сосредоточены на изучении слов, приведенных в «Диване», с точки зрения их совместимости с нашим современным языком. В нашей статье была рассмотрена сочетаемость нарицательных имен существительных с современным азербайджанским языком, а также были отобраны и отражены в статье слова, составляющие их. Изучение «Дивана» в этом направлении ценно с точки зрения изучения исторических пластов, лексики и морфологии нашего современного языка и определения его актуальности для нашей современной эпохи.

SABINA NAMIK ALIYEVA

**COMMON NOUNS BETWEEN MODERN AZERBAIJAN
LANGUAGE AND THE WORK “DİWAN LUGHAT-IT-TURK”
SUMMARY**

Mahmud Kashgari's work "Diwani lughat-it-Turk" has been one of the most important sources in terms of research, study and historical layers of Turkic languages at all times. This work also maintains its relevance in the research conducted on the modern Azerbaijani language. Modern research is mainly aimed at studying the words given in “Divan” in terms of their compatibility with our modern language. In our article, the compatibility of simple nouns with the modern Azerbaijani language was investigated, and the words that constitute the identity were selected and reflected in the article. The study of “Divan” in this direction is valuable in terms of studying the historical layers, lexis and morphology of our modern language and determining its compatibility with our modern era.

Rəyçi: professor Məhirə Hüseynova

